

НОТИҚЛИК САНЪАТИДА УСЛУБИЯТНИНГ ЎРНИ

Гўзал фикрнинг ифодаси мутаносиб бўлмаса, таъсирчанлиги йўқолади
Вольтер

Услубиятнинг тилда тутган ўрни бекиёсдир. Услубият меъёрларини шакллантириш, машҳур тилшунос олим Г.О.Винокур таъкидлаганидек, нутқ маданиятининг ўз олдига қўйган асосий мақсади, унинг энг муҳим вазифасидир. Чунки услубият меъёрини яхши билмасдан, уларни мукамал эгалламасдан туриб, нутқ маданиятига эришиб бўлмайди.

Маълумки, ҳар бир сўзни ўйлаб, танлаб, уларнинг ҳар бир маъносига, маъно қирраларига яхши эътибор қилиб, ўринли ишлатиш ҳақида жуда кўплаб халқ мақоллари, ҳикматлари мавжуд. Бу ҳақда Аристотелнинг “Поэтика” ва Алишер Навоийнинг “Маҳбуб ул-қулуб” асарларида ҳам қимматли фикрлар айтилган.

Тилда ҳар бир сўзни, грамматик формани, ҳар бир синтактик қурилмани ўз ўрнида, яъни шу сўз, шу грамматик шакл ёки синтактик қурилма (гап) ишлатилаётган вазиятни (тингловчи савияси, уларнинг ҳолати кабилар) ҳисобга олган ҳолда тўғри қўллаш, уларнинг шу вазиятига энг мос тушадиганини танлаб, нутқ жараёнида улардан унумли фойдаланиш, энг ихчам ва фикрни лўнда ифодаланганини, энг содда ва ҳаммага тушунарлисини ишлатиш нутқнинг равонлигини, аниқлигини таъминлайди, уни ғализликлардан халос этади. Сўзларни, грамматик шаклларни беихтиёр, назоратсиз айтиб юбориш, бўлар-бўлмасга у ёки бу сўздан ёки грамматик шакллардан фойдаланавериш, умуман, уларни ортиқча қўллаш, ўринли-ўринсиз такрорлавериш нутқни бачкана қилади, фикрни хиралаштиради, унинг таъсирчанлигига путур етказди. Зеро, донолар айтганидек:

*Нодонлардек юзлаб сўзни қилма қатор,
Донолардек бир сўз дегил, лек маънодор.*

Саъдий Шерозий

ёки

*Сўз жою вақтига бўлар экан мос,
Сеҳру афсун учун у бўлар асос.*

Абдураҳмон Жомий

Маълумки, услубият - фикрни ифодалаш йўллари, тил воситаларини - материалларини тўғри танлай билиш ҳақидаги таълимот - услублар илми бўлиб, тилнинг вазифаларига мос равишда бир нечта кўринишларга эга: сўзлашув услуби, китобий услуб, илмий-оммабоп услуб, расмий, публицистик ва бадиий услуб кабилар.

Худди шу нарсани услубиятнинг таркибий қисмига кирувчи грамматик стилистика учун ҳам айтиш мумкин.

Грамматиканинг морфология ва синтаксис нормалари остида икки қисмга ажратилиш ҳолати грамматик стилистикада ҳам сақланади ва морфолагик стилистика ҳамда синтактик стилистика каби икки кўринишда бўлади.

Грамматика сўз, сўз бирикмалари ёки синтактик қурилманинг луғавий ва грамматик маъноларини ўрганса, грамматик стилистика уларнинг қўшимча-таъсирчан маъно қирраларини, вазифавий хусусиятларини ўрганади.

Услубий грамматика фақат грамматик шаклларнинг нимани ифодалашини эмас, балки қандай ифодаланишини ҳам ўрганади.

Грамматик стилистиканинг бир қисми бўлган морфологик стилистика ҳар бир грамматик шаклнинг, сўз ясовчи воситалар ва ҳар хил бошқа шаклларнинг стилистик хусусиятларини ўрганади.

Ўзбек тилида аффикслар доирасидаги маънодошлик (синонимия) ходисаси ҳам кенг тарқалган: шу сабабли - шу сабабдан; талабалардан бири-талабаларнинг бири; отга минди - отни минди; савлатли - савлатдор; каби.

Ўзбек тилида сўз ясовчи ва грамматик маъно ифодаловчи жуда кўп аффикслар ўз вариантларига эга бир-бири билан ўзаро синонимик муносабатда бўлади. Масалан, жўналиш келишиги кўрсаткичи **-га** ҳозирги тилимизда **-ка**, **-қа** вариантларида учраса, эски ўзбек тилида **-га** (бораға-қилурға, сўраға) кўринишида учрайди. Феъллардаги **-гиз** кўрсаткичи **-киз**, **-ғиз**, **-қаз**, **-газ** ва ҳатто, баъзан **-кар** (ўткар, еткар) вариантларида учрайди.

Бундан ташқари, бир келишик қўшимчаси ўрнида иккинчи келишик қўшимчаси қўлланади ва икки хил синтактик қурилма ҳосил қилади. Бу ходиса ҳозирда морфологик стилистиканинг текшириш объекти сифатида қаралмоқда. Ҳар ҳолда ўзбек тилида шу сабабли // шу сабабдан; талабалардан бири // талабаларнинг бири типига қўлланишларда гўё **-ли** аффикси билан **-дан** аффикси ёки **-дан** аффикси билан **-нинг** аффикси синоним сифатида қўлланаётган бўлса ҳам, бошқача айтганда, гап гўё **-ли**, **-дан** ва **-нинг** аффиксларининг стилистик хусусиятлари ҳақида бораётган бўлса ҳам аслида бундай ҳолатлар синтактик стилистиканинг текшириш объекти бўлиши керак. Чунки улар фақат шундай синтактик қурилмалар, шундай қуршовлардагина шу ҳолатда ишлатилади: бу ўрнида лисоний бирликлар яхлит ҳолида ўзаро муносабатда бўлади. Қуйидаги ҳолатда ҳам шу ходисани кузатиш мумкин: *Пул бериб дафтар, қалам олиб келишга буюрди (келишни буюрди); Барча керакли адабиётларни кўриб чиқишга // чиқишни тавсия қиламан; Баъзан бундай қурилмаларда синтактик шакл ўрнида аналитик шаклни ишлатиш ҳоллари ҳам учрайди: Ўз қарашларини гапирди // ўз қарашлари ҳақида гапирди* каби.

Маълумки, бундай қурилмаларнинг ҳар бири синтактик стилистика буларининг ўзига хос хусусиятлари ҳамда имкониятларини талқин қилиб бериши, ҳар бирининг қайси нутқ услубига хосланганлигини ажратиб бериши лозим. Жумладан, синтактик шакл иштирок этган ҳолатлар жонли сўзлашув нутқи учун хосланган бўлиб, аналитик шакл иштирок этган ҳолатлар публицистик, расмий нутқ услубларига хослангандир.

Тилмизда баъзан айрим грамматик шакл плеонастик (қўш) қўлланилади. Бундай қўллаш нутқда ортиқчаликни вужудга келтириши, нутқ равшанлигига путур етказиши, фикрни ҳиралаштириши, бачканалаштириши мумкин: *тойчоқчагинам, кичкинагина, ичилиб чўйилди, то макдабгача.*

Янгиқишлоққишлоғи, бир калима сўз, ўн йиллар ўтди. бта ўғил - қизларим бор , ҳар бир далилларни каби қўлланишларда грамматик шакллар ёки сўзларнинг ўринсиз, мақсадсиз қўлланиши натижасида ана шундай ҳол юз берганини кузатамиз: кичгинагина типдаги қўллашларида –**гина**, солиб бўлинди қўлланишидаги –**ин**, ичилиб қўйилди типдаги қўлланишларда олдинги сўздаги –**ил**, то мактабгача қўлланишида то элементи (бунда баъзан кучайтириш ифодаланиши мумкин, ана шундай вақтда то элементнинг ишлатилиши ўзини оқлайди), кейинги бирикмаларда *қишлоғи, калима сўзлари, ўн йиллар ўтди, бта ўғил-қизларим бор, ҳар бир далилларни* бирикмаларида –лар аффикси ортиқча ишлатилган ва нутқда ғализлик туғдирган.

Ҳар бир далилларни бирикмасида **ҳар бир** белгилаш олмошининг ишлатилиши –лар қўшимчасининг қўлланишига йўл қўймайди ва аксинча. Чунки **ҳар бир** олмоши миқдорни чегарлаб, умуман ажратишни яқкалигини билдиради, яъни кўпдан бирни ажратади, -лар аффикси эса, кўплик кўрсаткичи. Шунинг учун **ҳар бир** олмоши ишлатилган ўрнида –лар аффикси ва –лар ишлатилган ўрнида ҳар бир олмошини ишлатиш ўзини оқламайди.

Бироқ, шуни ҳам айтиш керакки, грамматик шакл ёки бошқа воситаларни плеонастик қўллаш ҳамма вақт ҳам нутқда ортиқчалик туғдиравермайди. Баъзан, жуда ўринли, тушунган ҳолда, маълум бир мақсадни кўзда тутиб, шундай қилинса, нутқни равон қилади, фикрни аниқ, лўнда, бор нозикликлари билан ифодаланишга ёрдам беради, нутқ таъсирчанлигини оширади, маънони кучайтиради, бўрттиради: **Улуғ айём кунлари; шунча йил туз-намак бўлдик; беш панжасини оғзига тикади; айтганини қилмай қўймайди; биз ўзимиз айтиб қўямиз** типдаги қўлланишларда ана шу ҳолни кузатамиз. Тўғри, **намак, калима, айём, панж** сўзлари форис-тожик тилларида **туз, сўз, кун, беш** сўзларига тўғри келади. Бироқ, ўзбек тилида улар, биринчидан, бошқа маънода қўлланилиши мумкин бўлса, иккинчидан, кучайтирувчи восита вазифасини бажарувчи сифатида ишлатилиши мумкин. Жумладан, **улуғ айём кунлари** бирикмасида **айём** сўзи кун маъносида қўлланган эмас, у маълум бир санани ифодаланган, **беш панжасини** бирикмасида панжа сўзи **бармоқ** маъносида, **бир калима** сўз бирикмасида **калима** сўзи **сўз** лексемасининг аниқловчиси бўлиб келган ва ақлли, фикрли, лўнда сўзлари маъносида қўлланган.

Бундан ташқари, бу қўлланишда **туз-намакнинг** ибора ҳолида келиб қолгани кўзга ташланади ва у бирга турдик, бирга бўлдик бирикмалари ифодаланган маънони англатади. Худди шу бирикмада улардан биттасини қўллаш ҳеч мумкин эмас.

Кейинги мисолда инкор формасининг (-ма) иккала сўзда ҳам иштирок этиши тасдиқ маъносини анча кучайтириб, бўрттириб баён қилишни таъминлаган.

Қуйдаги мисолга эътибор қилайлик: Бирлари мўлтоннамо хийлағар, бирларидир гавсияту гавда ҳар (Муқимий). Бу мисолдаги бирлари сўзи таркибидаги –лар аффикси гўё ортиқчадек. Чунки бир сонидан кейин

кўпликни билдирувчи –лар кўрсаткичи, одатда, ишлатилмайди. Бироқ шоир бу ўринда стилистик мақсадда жуда ўринли фойдаланган (-лар аффиксини кинояни ифодалаш учун унга янги вазифа юклаб ишлатилган). Шунингдек нутқимизда (асосан, оғзаки нутқда) келингизлар, хорманглар ўрнида хормангизлар типига қўллашлар учрайди. Бундай ўринда ҳам –лар ва –из кўрсаткичларини плеонастик тарзда қўллаш ўзини оқлайди. Чунки бунда хурмат маъноси бироз бўрттириб берилган, сўзловчининг субъектив муносабати, ҳолати, ҳатто хурсандлиги, самимийлиги, ҳеч бўлмаганда ўзини шундай қилиб кўрсатмоқчи бўлганлиги ёки, қолаверса, ўзини ширинсухан қилиб кўрсатмоқчилиги ифодаланган бўлади. Мисоллар: -Келишдилар, тақсир, кирсинларми? Ўғил ўстириш бу турда бўлмас: у тиласин-тиламасин шартта-шартта тилаганингизча қилингизда, қараб тура берингиз, Отабек унинг ортиқча бир эътибор билан эшитар эди, сархушчасига:

- Сўзлай берингиз! - деди... (А.Қодирий)

Келтирилган мисоллардаги **келингиз-да, сўзлай берингиз** сўзларидаги –из кўрсаткичига аслида эҳтиёж йўқдек. Чунки хурмат маъноси кечиринг, сўзланг сўзларидаги –инг аффикси воситасида ифодаланган. Ёзувчи эса ўша хурматни янада бўрттириш учун бу шакл кетидан яна –из кўрсаткичини қўллаган ва ўз фикрини, ўз муносабатини янада аниқроқ ифодалаган.

Ўзбек тилида, умуман олганда, -лар аффикси турли-туман маъноларни ифодалаб келади. Бошларим оғриди. Самарқандга олиб борди, шунчалар куттирасизми? Тарзидаги қўлланишларда ҳам буни кузатиш мумкин.

Грамматик стилистикада айрим грамматик шаклларнинг ўрни алмаштириб қўллашнинг ўзига хос томонлари борлиги кенг ўрганилиши керак. Адабий меъёрга ҳар бир кўрсаткичнинг ўзак-негизларга қўшилишдаги ўрни қатъий белгиланган. Аммо маълум бир стилистик мақсадни кўзда тутган ҳолда уларнинг ўрнини алмаштириш мумкин: Қалбимни сен кўзимданми англадинг; Осмондаги булутларнинг хумрайишиданми кўркдингиз, (Ойбек); боринглар-борларинг, кетинглар-кетларинг; борганми эди - борганим эдим,(оғзаки нутқда).

Келтирган мисолларга диққат қилсак, биринчи икки гапда –ми юкламаси аслида адабий меъёрга кўра, англадинг ва кўрдингиз сўзларига қўшилиб келиши керак эди: англадингми, кўрдингизми типига. Аммо ёзувчи бу шаклни олдинги сўзга қўшади ва бу билан ўзига хос экспрессивлик ҳосил қилади, таъсирчанликни оширади, нутққа поэтиклик ато этади. Кейинги мисолларда –инг ва –лар аффиксларининг ўрни алмаштириш хурмат ёки хурматсизлик маъноларини ифодалашга хизмат қилган бўлса, борганим эди- борган эдим типигади қўлланишларда маънони кучайтириш, нутққа экспрессивлик ато этиш, таъкидлаш, жонлийлик, жўнлик, тасвирийлик ўз ифодасини топган.

Кўриниб турибдики, ҳозирги ўзбек тилшунослигида грамматик шакллар стилистикани ўрганиш алоҳида аҳамиятга эгадир. Грамматик шаклларни ўз ўрнида тўғри ва мақсадга мувофиқ қўллаш, улардан ўринли фойдаланиш нутқимизнинг таъсир кучини оширади, уни ҳар хил ғализликлардан халос этади.

Нутқда бир хилликдан қочиш, таъсирчанликни таъминлаш, нутққа экспрессив-стилистик бўёқ бериш, ҳар бир услубнинг ўзига хослигига эътибор бериш ва уни таъминлаш, грамматик синонимлардан тўғри фойдаланишга ўргатиш ҳам стилистиканинг диққат марказида бўлсагина амалга ошади.

Айрим грамматик шаклларни адабий меъёردа белгиланганидан (одатдагидан) бошқачароқ қўллаш, маълум бир нутқ услубининг ўзига хос хусусиятидан келиб чиқиб қўллаш нутқнинг бузилишига олиб келмай, балки нутқнинг ранг-баранглилигини таъминлайди, экспрессивлигини оширади, ҳатто характер яратиш учун ҳам хизмат қилади. Аммо бундан бошқачароқ қўллаш у ёки бу услубнинг ўзига хос стилистик меъёрлари тақозо этган даражада бўлсагина ўзини оқлайди. Масалан, қора, ора, менга сўзларини фақат шеъриятдагина қаро, аро, манго типиде қўллаш, -ур, -мак каби шаклларни ҳам фақат шеъриятдагина, поэтик услубдагина ишлатиш ана шундай натижа бериши мумкин.

Хуллас, тилимизда ишлатилаётган грамматик шакллар плеонастик қўлланиши, нутқда ортикчаликни туғдирса ҳам, агар улардан маълум бир мақсадда тўғри фойдаланилса, ортикчалик умуман сезилмайди. Айниқса, бундай қўллаш нутқ таъсирчанлигини оширади, нутқ аниқлиги, ифодалилигини таъминлайди, у тасвирий восита вазифасини бажаради.

ЎзМУ доценти Тошмухаммедова Л.

И.